

Civilno društvo ili U b l e h a ?

Paul Stubbs

Razmišljanja o fleksibilnim konceptima, metanevladinim organizacijama i novoj socijalnoj energiji u postjugoslovenskom prostoru

Govoriti u ime drugih znači najpre ućutkati one u čije ime govorimo¹

Čarobna panaceja ili carevo novo odelo?

Danas izgleda da, na postjugoslovenskom prostoru, možda konačno možemo da razgovaramo o konceptu 'civilnog društva' na kritičniji način, posle više od decenije nekritične upotrebe tog termina tokom koje je on postao sinoniman sa svime što je puno vrlina, progresivno, demokratsko i pravedno. Za to postoje neki specifični, provincijalni razlozi, naročito mogućnosti koje su se otvorile kroz poratnu diskurzivnu problematiku u kojoj su tvrdnje o 'magičnim' svojstvima civilnog društva kao panaceje izgubile kako svoju stratešku važnost, tako i ideološku aktuelnost. U globalnom kontekstu, uspon onoga što ću, za potrebe sažetosti, nazvati 'kritičkim globalizacijskim pokretom' ponekad je, u nekim inkarnacijama, polagao pravo na bivanje prekursorom smislenog 'globalnog civilnog društva', iako se češće događalo da se taj koncept odbacuje kao nedovoljno radikalnan. Nadalje, taj pokret je bio otvoreno skeptičan prema simboličnim konsultacijama sa takozvanim 'zainteresovanim stranama civilnog društva' koje su moćne nadnacionalne agencije, kakva je Svetska banka, sve više prigrljivale, a koje su, u najboljem slučaju, delovale kao ne sasvim zdušni odgovor na dugoročnu legitimacijsku krizu s kojom su se suočavale.

* .....

1 Callon, M. (1986) „Some Elements of a Sociology of Translation“ u: Law, J. (ur.) *Power, Action and Belief: a new sociology of knowledge*. London: Routledge, str. 216.

Za mene je koncept 'civilnog društva' uvek delovao najinteresantnije, iako i najproblematičnije, na tački susretanja ili 'kontakt zoni'² između specifičnog, u ovom slučaju postjugoslovenskog, prostora i globalnog. Ova kontakt zona je veoma visokog naboja upravo zbog toga što posredi nije bio jednostavan slučaj uvoženja nekog koncepta sa svemoćnog Zapada u neki prazan prostor, iako je, povremeno, možda tako izgledalo. Pamtiću radionice iz kasnih devedesetih na kojima su neki članovi i članice NVO otkrivali da se prvi put susreću s tim konceptom u jezicima i praksama ove ili one internacionalne agencije za pomoć. To je pre klasični slučaj skupa prevodilačkih praksi u kojima se termin kreće, često na kompleksne, neočekivane načine, preko raznih mesta, prostora, veličina i nivoa.³ U ovom procesu, agenti i agencije su od vitalne važnosti za transformisanje 'sirovog' ili 'bezličnog' koncepta u skup smislenih i manje-više moćnih uputstava za politike, projektne nacрте i tehnologije implementacije. Možda još važnije od toga, javlja se jedna nova grupa posrednika i posrednica, mešetara i mešetarki ili, u ne samo doslovnom značenju termina, prevodilaca i prevoditeljki, zadobijajući moć i uticaj kroz svoju sposobnost da rade preko i između jezika, konteksta, mesta, nivoa i agencija.

Ovde bih želeo da se pozabavam jednim delom kompleksnosti korišćenja termina 'civilno društvo' na postjugoslovenskom prostoru. Naročito želim da istražim nešto od ironije koja postoji u transnacionalnom kretanju koncepta u, i iz tog prostora, tokom vremena. Takođe, hoću i da se dotaknem i da pokušam da doprem izvan tog dosad već dobro poznatog problema svođenja civilnog društva na nevladine organizacije, i to kroz istraživanje uloga koje nose neke od metanevladinih organizacija koje su se javile u postjugoslovenskom kontekstu. Na

* .....

- 2 Kontakt zone uključuju „prostorno i vremensko koprisustvo subjekata koji su prethodno bili razdvojeni geografskim i istorijskim disjunkcijama i čije se putanje sada susreću“, Pratt, M. L. (1992) *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge, strana 6.
- 3 Ovde koristim concept 'prevoda' zasnovan na radu Noemi Lendvai, v. Lendvai, N. Lendvai, N. (2005) „Remaking European Governance: transition, accession and integration.“ U: Newman, J. (ur.) (2005) *Remaking Governance: Peoples, politics and the public sphere*. Bristol, The Policy Press, i onako kako ga je razvio John Clarke, v. Clarke, J. (2005) „What's culture got to do with it?“, rad predstavljen na seminaru „Anthropological approaches to studying welfare“, Aarhus, Denmark, November.

kraju, želim da skiciram neke od preduslova za ponovno oživiljenu javnu sferu u smislu novih oblika socijalne energije.

Zašto, kada i gde civilno društvo?

Jedan od glavnih zagovornika važnosti termina civilno društvo je zadugo bio britanski politički filozof John Keane. On je nedavno sugerisao⁴ da je, počev od kasnih osamdesetih, ponovno javljanje koncepta civilnog društva među intelektualcima i javnim ličnostima poteklo od nekoliko istovremenih zabrinutosti, događaja ili procesa: upotreba termina od strane disidenata u istočnoevropskim komunističkim društvima u periodu nakon gušenja Praškog proleća; podignut nivo svesti i upotreba kompjuterski posredovanih komunikacija unutar pokreta i organizacija koji su funkcionisali po principu mreže; sve veća zabrinutost ekološkim posledicama nesputanog rasta; pad Berlinskog zida i nova nada u progresivni postkomunistički politički poredak; uspon neoliberalne ekonomije i zabrinutost nad problemima nesputanog tržišnog kapitalizma; razočaranje u postkolonijalni napredak; pojava srušenih država i novi necivilni ratovi koji nisu vođeni isključivo između vojski i za osvajanje teritorije, nego su uključivali civile koji su bili na meti zbog svoje pogrešne 'etničnosti'.

Protivnici ovog stanovišta bi se, mislim, manje fokusirali na kompleksnost međusobnog odnosa između ovih sedam niti, a više na fleksibilnost koju ovaj koncept dopušta onima koji žude da se održe na vlasti. U jednom uticajnom eseju, Aziz Choudry to oslikava skretanjem pažnje na to da, u kontekstu miliona reči koje su o ovom konceptu izrekli različiti teoretičari:

...osim generalnog sporazuma da obuhvata sve oblike organizacije između domaćinstva i države, taj pojam izgleda svim ljudima znači sve moguće stvari. Ja ne vidim kako nekritičko usvajanje i korišćenje ovog termina unapređuje borbe raznih naroda za osnovna prava, za samoopredeljenje, oslobođenje i dekolonizaciju, te protiv imperijalizma i neoliberalne agende u njihovim raznim vidovima.⁵

* .....

4 Keane, J. (2003) *Global Civil Society?* Cambridge: University Press.

5 Choudry, A. (2002) „All this ‘Civil Society’ talk takes us nowhere“. ZNet Daily Commentaries, 9. januar web: <http://www.zmag.org/Sustainers/content/2002-01/09choudry.cfm> (pristupljeno 5. maja 2006).

Fleksibilnost ovog termina je, možda, najinteresantniji deo priče. Termin prilično lako pluta između različitih nivoa i veličina i, što je možda još važnije, između ideoloških i političkih pozicija. Jedan neomarksistički okvir pod jakim uticajem Gramscija ima, naravno, malo toga zajedničkog sa neoliberalnim okvirom pod uticajem De Tocquevillea, Adama Smitha ili Hayeka. A ipak, oba ova okvira bi pripisala važnu ulogu konceptu 'civilnog društva'. Možda je još važnije to što nijanse bilo koje od ove dve pozicije nemaju istinskog uticaja na upotrebu tog termina u 'govoru pomoći' koji 'gradi na kombinaciji normativne teorije i pozitivizma... i prema kome su tehnička rešenja identifikovanih problema dostupna ili će morati da se izumeju, ako ih nema...'.⁶

Na drugom mestu sam ušao u trag upotrebi ovog koncepta na bivšem jugoslovenskom prostoru i, naročito, u jeziku i retorici socijalnih pokreta u Sloveniji osamdesetih.⁷ U tom tekstu mi je bila namera da razmotrim mišljenje da se taj termin nije sretao u drugim bivšejugoslovenskim republikama i da je, zapravo, igrao ponešto umanjenu ulogu u kontekstu novog nacionalizma čak i u samoj Sloveniji. Gledajući unazad, to je dalo premali značaj širenju tog koncepta unutar jugoslovenskog prostora, u najmanju ruku među mladim urbanim elitama koje su se tek javljale u Zagrebu, Beogradu, i, kasnije, u Sarajevu, tokom kasnih osamdesetih i samog, predratnog, početka devedesetih.⁸ Otud se 'novi talas' grupacija i pokreta koji su se, koliko god neformalno i spontano, organizovali oko pitanja kao što su ženska prava, ekologija, mir i antimilitarizam; kao i studentskih pokreta i supkulturnih umetničkih formi susreo sa konceptom

* .....

- 6 Secher Marcussen, H. and Bergendorff, S. (2004) „Catchwords, Empty Phrases and Tautological Reasoning: Democracy and Civil Society in Danish Aid“, u: Gould, J. i Secher Marcussen, H. (eds.) *Ethnographies of Aid – exploring development texts and encounters*. Roskilde International Development Studies, Occasional Paper 24; str. 95–96.
- 7 Stubbs, P. (1996) „Nationalisms, Globalization and Civil Society in Croatia and Slovenia“, u: *Research in Social Movements, Conflicts and Change* 19; 1–26. Web: <http://www.gaspp.org/people/pstubbs/paper%205.doc> (pristupljeno 8. maja 2006).
- 8 Stubbs, P. (2001) „Politička ekonomija civilnog društva“ u: Meštrović, M. (ur.) *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*. Zagreb: Ekonomski institut; 95–110. Revidirana verzija je štampana na engleskom kao: Stubbs, P. (2001) „New Times?: towards a political economy of 'civil society' in contemporary Croatia“, u: *Narodna umjetnost (Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research)*, 38 (1); 89–103.

civilnog društva te ga, iako neravnomerno, prigrlilo kao ključni koncept u delovima bivšejugoslovenskog prostora *pre* ratova koji su otpočeli 1991. i 1992. i pre nego što su ga iz zapadne Evrope i Sjedinjenih Država uvezli predstavnici novog humanitarnog poretka.

Kompleksnosti prevoda se možda najbolje mogu ilustrovati distinkcijom koja u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku postoji između termina ‘civilno društvo’ (koji je po meni najbliži engleskom pojmu ‘civil society’) i sve češće korišćenog koncepta ‘građansko društvo’ (u bukvalnom prevodu, ‘citizens’ society’, društvo građana/građanki). Kompleksnosti neodstupanja od jednog ili drugog termina, te stepen njihove radikalne diferencijacije koje autori i autorke u bivšem jugoslovenskom i postjugoslovenskom prostoru primenjuju, izvan su opsega ovog teksta, iako nijedan od argumenata za ili protiv njih, odnosno za njihovo zadržavanje kao međusobno vrlo različitih ili suštinski istih nema smisla izvan kompleksne istorijske kontekstualizacije i eksplicitnih prevoda sa, najmanje, engleskog ili nemačkog jezika.⁹ Interesantno je da za Johna Keanea taj termin obuhvata obe dimenzije, istovremeno se odnoseći na ‘pluralizaciju moći’ (i otud najpotpuniji mogući izraz bivanja građankom ili građaninom) i na promociju mirnih strategija ili u najmanju ruku problematizaciju nasilja (otud, u suprotnosti sa ‘necivilnim ratovima’ koji su, makar ponekad, ‘građanski ratovi’ pošto aktivno uključuju građansku populaciju).¹⁰

Naravno, u ‘kontakt zoni’ susreti se retko tiču, ili retko tiču *samo* reči i njihovih značenja, ali se skoro uvek, manje ili više eksplicitno, tiču polaganja prava, prilika, strateških izbora i ciljeva, interesa i maksimizacije resursa. U ‘kontakt zonama’ se, na višestrukim scenama, a takođe i iza scene, odvijaju svakojake kompleksne interakcije o kojima se pregovara, u kojima su zapravo višestruke pripadnosti i fleksibilni identiteti sami po sebi ekstremno korisne alatke. Filozofsko pitanje o tome da li je činilac/činiteljka ili aktivista/aktivistkinja

* .....

9 Zahvalan sam Aidi Bagić što mi je skrenula pažnju na ovo kao i na ključne tekstove. Neka od literature na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku koja je relevantna u ovom smislu uključuje: Pokrovac, Z. (ur.) *Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*, Zagreb: Naprijed; Pavlović, V. (2004) *Civilno društvo i demokratija* Belgrade: Politeia, v. str. 15; i Maldini, P. (2002) „Građansko društvo i demokratija u tranzicijskim društvima“ u: *Politička misao* 29 (4); 129–145.

10 Op. cit., str. 8.

u civilnom društvu koji je postao/postala vešt/vešta u prezentovanju različitih lica različitoj publici nekako manje *autentičan/autentična* ili *pošten/poštena* od onog aktiviste/aktivistkinje koji/koja ostaje dosledan/dosledna jednoj ideji ili idealu jeste po mom mišljenju sociološki manje važno od toga da se obe ove strategije ukorene u svom socijalnom kontekstu. Marxova tvrdnja da ljudi stvaraju istoriju ali ne uvek u kontekstima koje sami izaberu je, možda, najbolja izjava o problemu aktivizma civilnog društva u kontekstu ratova i poratnog perioda u postjugoslovenskom prostoru. Ovo ne poriče 'postkolonijalni' karakter ili dimenziju moći 'kontakt zona' nego pre, da još jednom citiramo Mary Louise Pratt koja je prva uvela taj koncept, postavlja u prvi plan 'interaktivne, improvizacione dimenzije kolonijalnih susreta tako lako ignorisane ili potisnute od strane difuzionističkih navoda o osvajanju i dominaciji'.¹¹

NVO-izacija i uspon metanevladinih organizacija

Kada postoji skliznuće iz 'civilnog društva' u 'NVO' (nevladina organizacija), proces koji je opisan korišćenjem koncepta *NVO-izacije*, priroda susreta se dramatično menja, na načine koji izgleda da svakako ograničavaju mogućnosti smislenih izazova dominantnim odnosima moći. Koncept NVO-izacije je verovatno prvi put upotrebila Sabine Lang u svom radu o ženskom organizovanju u Zapadnoj Evropi,¹² iako su ga takođe već izvestan broj godina koristile/koristili aktivistkinje/aktivisti i istraživačice/istraživači u Hrvatskoj, uključujući Aidu Bagić, Vesnu Janković i mene samog. Aida Bagić, možda najbliža originalnoj upotrebi Langove, ovaj koncept koristi da opiše pomeranje od 'socijalnih pokreta' do 'organizacija' kao dominantni oblik kolektivne akcije, ukazujući na sve veću važnost 'modernih' NVO koje podvlače 'intervencije specifikovane samim problemom i pragmatične strategije sa snažnim fokusom na zapošljavanju, pre nego na ustanovljavanju nove demokratske kontrakture'.¹³

* .....

11 Op. cit., str. 6–7.

12 Lang, S. (1997) „The NGOization of Feminism“. U: Kaplan, C. i Wallach, J. (ur.) *Transitions, Environments, Translations: feminisms in international politics*. London: Routledge; 101–120.

13 Bagić, A. (2004) „Talking About Donors“. U: Gould, J. i Secher Marcussen, H. (ur.) *Ethnographies of Aid – exploring development texts and encounters*. Roskilde University Occasional Paper u *International Development Studies*, 24; str. 222.

Širok dijapazon akademskog i aktivističkog pisanja mapirao je negativne efekte NVO-izacije u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Kosovu, i na drugim mestima.¹⁴ Neki aspekti ovoga su naširoko obrađivani i teško da ovde mogu da se ponove, uključujući: uticaj planova donatora na pokrivene teme i na preferirane tipove organizacione strukture; uspon kratkoročnih 'projektnih kultura' ili *projektizacija*; naglašavanje profesionalizacije i tehničkih veština na štetu širih socijalnih ciljeva; osnaživanje mlade, urbane, visokoobrazovane elite s poznavanjem engleskog jezika; potreba da se fokusira na 'uspeh' projekta u vrlo uskom smislu; sve veće distanciranje elite NVO-a od aktivizma u lokalnim zajednicama. Pri tom, naravno, u kontekstu rata i komplikovanih hitnih situacija, javila se nova podela između mnogo ocrnjivanog (pukog) 'pružanja usluga' u NVO sektoru i navodno superiornih NVO-a orijentisanih ka 'savesti i zagovaranju', koje se fokusiraju na ljudska prava, ženska prava i tako dalje. Sposobnost, volja i podsticaji potonjima da se umrežavaju sa svojim pandanima u čitavoj regiji, pa i u celom svetu, takođe su umanjeni spram novih domaćih saveza ili razvoja duboke participatorne demokratije.

Uticaji visokog nivoa spoljnje pomoći na unutrašnju ekonomiju, u smislu veštačkog rasta bruto nacionalnog dohotka u urbanim centrima, velikog jaza između plata internacionalnih i lokalnih zaposlenih u internacionalnim nevladinim organizacijama, te između ovih lokalnih zaposlenih, lokalnih NVO aktivistkinja i aktivista, i zaposlenih u javnom sektoru, kao i fizički uticaj znakova na putu koji oglašavaju donatore, kancelarije velikih međunarodnih NVO-a i sveprisutni beli džip – o tome se ređe raspravlja osim u šalama van radnog mesta. Marginalizacija granskih sindikata i drugih vrsta interesnih grupa, ili njihovo kanalisanje u pojam NVO-a, takođe je ređe tretirana.

* .....

14 Pored ostalih, v. Sali-Terzić, S. (2001) „Civil Society“ u: Papić, Ž. (ur.) *International Support Policies to South-Eastern Europe: lessons (not) learnt in Bosnia-Herzegovina*. Sarajevo: Muller; 175–194. Gordy, E. (bez datuma) „CRDA and Civil Society in Serbia“. Rad za Muabet Project, Brown University. Web: http://www.watsoninsitute.org/muabet/new_site/gordyWatsonreport1.pdf (pristupljeno 8. maja 2006). Dević, A. (2004) *Faces, Phases and Places of Humanitarian Aid: Kosovo four years after*. U GFC Quarterly 11. Stubbs, P. (1997) „Croatia: NGO Development, Globalism and Conflict“, u: Bennett, J. (ur.) *NGOs i Governments*, str. 77–87. INTRAC/ICVA.

Postojeća literatura nije, uvek, bila naročito iznijansirana, niti u pogledu razlika u razvoju NVO sektora u svakoj od zemalja u različitim vremenima, niti, što je još važnije, u pogledu nekih pozitivnijih aspekata spoljne podrške u okviru NVO razvoja. Bez želje za stavljanjem prekomernog akcenta na ovaj slučaj, bilo je dokaza o sofisticiranijem odnosu između ključnih NVO-a, novih koalicionih grupacija, opozicionih političara i nekih spoljnih donatora, kako u vreme poraza vladajuće HDZ na izborima u Hrvatskoj u januaru 2000, tako i u svrgavanju Miloševićevog režima u Srbiji u oktobru 2000, bez obzira na potonje putanje ključnih grupacija, to jest studentske organizacije *Otpor* i neoliberalnog istraživačkog tima G-17.¹⁵ Zaista, ne može se poreći da se, naročito u Srbiji, ali do izvesne mere i na drugim mestima, otvorio prostor za intelektualce koji ne bi mogli da opstanu u zemlji bez spoljne podrške kanalisane kroz NVO.

Gledano više sociološki, negativna slika je u opasnosti da lokalne faktore tretira kao puke 'marionete' ili 'kulturne glupake' pod dominacijom svemogućih eksternih međunarodnih činilaca. U stvarnosti, naravno, iako je manevarski prostor bio ograničen, a neki neizbežni kompromisi pravljeni, putanje raznovrsnih aktivista i aktivistkinja u NVO-u ne mogu da budu svedene na pojam *prodanih duša* ili na to da su bili *nedelotvorni*. Štaviše, obrasci, procesi i veštine naučeni ili razvijeni u NVO-ima i te kako mogu da imaju dugoročniju relevantnost, kako u smislu pojedinačnih karijera, tako i u smislu ukupnog društvenog razvoja.

Ključna stvar je da, kao ni Rim, 'civilno društvo' ne može da se izgradi za jedan dan. Naravno, veliki deo mog rada u poslednjih dvanaest godina bio je kritičan prema ideji da 'postkomunističke zemlje u tranziciji' (već i sama ta fraza, naravno, miriše na neokolonijalistički govor s visine) nemaju 'civilno društvo' i da im je, stoga, potrebna 'izgradnja kapaciteta', i to, sva je prilika, od strane zapadnih zemalja koje takvog jednog civilnog društva imaju u izobilju. Iako svakako postoje stvari koje jedno društvo može da nauči od nekog drugog, prečice do jedne demokratske kulture i grube transplantacije s nekog drugog

* .....

15 Solioz, C. (2006) „Strengths and Weaknesses of Civil Society in the Balkans“. Rad predstavljen Skupštini svetskog pokreta za demokratiju, aprila. Web: http://www.ceis-eu.org/Events/Istanbul_5_Apr_06/doc/Istanbul_2006_Apr.pdf (pristupljeno 8. maja 2006).

mesta retko su delotvorne na nameravani način, i često imaju nenameravane negativne posledice. Poenta Stevena Sampsona da se mogu preneti organizacione forme, ali ne vrednosti, ovde je stvarno dobro primenjiva.¹⁶ To je svakako slučaj kad izgradnja NVO-a, često elitnih, i nekad sastavljenih od jedne ili dve osobe (kao kad neki vodeći akademik izjavi ‘Naravno, ja takođe imam i svoj NVO’) postaje lažiranje duboke demokratske kulture za čiju je izgradnju potrebno pola stoleća ili više ili, tokom perioda posle ‘survivalizma’ raznih oblika autoritarnih režima ili rata, svakako nekoliko decenija. I dalje se može izneti argument da je jugoslovenski eksepcionalizam bio promoter jedne vrste civilnog društva, i da jeste imao mnogo čemu da nauči druge (zaista, zaboravljene istorije pokreta nesvrstanih, kao alternativnog internacionalnog razvojnog aparata, treba se pod hitno setiti i kritički je proceniti),¹⁷ ne odlazeći toliko daleko da se tvrdi kako je to bila poslednja reč duboke demokratije. Vremena su se promenila i, dok je pamćenje politički od visoke važnosti, sve osim najironičnije nostalgije retko je takvo.¹⁸

U savremenom postjugoslovenskom prostoru, jedini entiteti gori od novokomponovanih NVO-a su, može biti, novi meta-NVO. Termin meta-NVO preuzimam od Jonathona Bacha i Davida Starka koji ga koriste za ‘organizacije (čija je) primarna svrha da obezbede informacije i pomoć drugim NVO-ima’.¹⁹ Moja upotreba tog termina je nešto šira od njihove, iako u sličnom kontekstu,

* .....

16 Sampson, S. (2005) „Some things cannot be handed over: Western democracy in Bosnia-Herzegovina“, Rad za tribinu ‘Beyond Lessons Learned’ na konferenciji za Bosnu i Hercegovinu, Association Bosnia 2005, Geneva. Web: <http://www.bosnia2005.org/conference/doc/beyondlessons.pdf>

17 Vidi: Gupta, A. (1992) „The Song of the Nonaligned World: transnational identities and the reinscription of space in late capitalism“ u: *Cultural Anthropology* 7 (1); 63–79. Web: http://www.stanford.edu/dept/anthroCASA/pdf/Gupta/gupta_song_nonaligned.pdf

18 Vidi: Boym, S. (1994) *Common Places: mythologies of everyday life in Russia*. Cambridge: Harvard University Press, gde ona pravi razliku između ironične nostalgije koja je neubedljiva i fragmentarna i češće utopijske nostalgije koja je ‘rekonstruktivna i totalizirajuća’. U: Boym, S. (2001) *The Future of Nostalgia* New York: Basic Books ona ih je donekle preformulisala kao ‘refleksivnu’ i ‘restorativnu’ nostalgiju.

19 Bach, J. i Stark, D. (2003) „Technology and Transformation: facilitating knowledge networks in Eastern Europe“, UNRISD Technology, Business and Society Programme Paper 10, web: [http://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/httpNetITFramePDF?ReadForm&parentunid=35352D4B078518C0C1256BDF0049556C&parentdoctype=paper&netitpath=80256B3C005BCCF9/\(httpAuxPages\)/35352D4B078518C0C1256BDF0049556C/>file/bach.pdf](http://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/httpNetITFramePDF?ReadForm&parentunid=35352D4B078518C0C1256BDF0049556C&parentdoctype=paper&netitpath=80256B3C005BCCF9/(httpAuxPages)/35352D4B078518C0C1256BDF0049556C/>file/bach.pdf)

pošto oni lociraju rast obično samo po jednog NVO-a u svakoj postkomunističkoj zemlji (njihovi primeri potiču iz Mađarske, Češke Republike i Slovačke) čija je uloga i legitimitet resursa izveden prvenstveno, ako ne i isključivo, iz njihovog trajnog tutorstva nad drugim NVO-ima. Dok njih dvojica mapiraju neke od dilema i tenzija koje ovo proizvodi, ja bih voleo da tu raspravu odvedem mnogo dalje. To činim na osnovu razumevanja kompleksnosti savremenih modusa upravljanja i postojanja metaupravljanja, ili 'upravljanja upravljanjem', u kojima nove forme političke vlasti nastoje da se kreću kroz nova partnerstva koja 'daju osnovna pravila za upravljanje' i koja 'delaju kao 'apelacioni sud' za rasprave koje nastaju unutar i oko upravljanja'.²⁰ Pomalo neočekivano i ironično, vodeće uloge u metaupravljanju u nekim od postjugoslovenskih zemalja igraju meta-NVO koje polažu pravo na autoritet, a nekad im je on i dat, nad ne samo drugim NVO-ima nego i nad disciplinarnim veštinama upravljanja i samim upravljanjem.

Pogledajte koliko je brzo i efikasno, saznajući da nisu bili uspešni u dobijanju neke od grantova za 'institucionalnu podršku' davanim od strane hrvatske kvazivladine agencije Nacionalna fondacija za razvoj civilnog društva, mali broj 'vodećih hrvatskih NVO-a' (koncept je, naravno, i besmislen i prepun značenja) monopolizovao javnu sferu da protestuje zbog svog isključenja. U udarnim terminima na televiziji, žalili su se kako su ih prevideli 'u korist grupa u udaljenim delovima Hrvatske za koje nikad nismo ni čuli'. Nijedan/jedna od njihovih harizmatičnih, čitaj demagoških, lidera i liderki nije zastao/zastala dovoljno dugo da razmotri ironiju svoje janusovske pozicije u odnosu na državu ('vi ste autoritarni i protiv nas, ali je trebalo da nam date sredstva'), a još manje da uvaži mogućnost – izgleda i previše stvarnu – da su, pošto su toliko dugo bili primaoci podrške internacionalnih donatora, sve manje vezanih za bilo kakve smislene uslove, izgubili sposobnost, volju ili skromnost da osete potrebu da napišu bilo kakav iole pristojan predlog programa.²¹

* .....

20 Jessop, B. (1997) „Capitalism and its Future: remarks on regulation, government and governance“ u: *Review of International Political Economy* 4; 561–581; str. 575.

21 Kašić, B. (2005) „Čokolade s logom i okus moći“, u: Zamirzine 27. januara, web: http://www.zamirzine.net/article.php?id_article=1702 je odličan primer meta-NVO mišljenja. Moja, dosta nesrećna, intervencija o tom pitanju takođe može da se nađe u Zamirzin arhivi!

Naravno, ovakva vrsta metaupravljanja traži kompleksnije strateško pozicioniranje nego što je to puko iznošenje žalbi na televiziji. Traži jednu vrstu *prezaglašavanja*, *preuveličavanja* ili amplifikacije stvarnih problema državne moći u društvu; jedno *sporazumevanje* oko problema običnih građanki/građana (ovakve organizacije su odavno zatvorile svoje linije za pravnu pomoć i učinile svoje kancelarije nevidljivim, ako ne i neprobojnim, za običnu prolaznicu/prolaznika); jedno *omalovažavanje* sa pozicije snishodljive superiornosti u odnosu na sve osim na jezgro insajderskih članova/članica, prijatelja/prijateljica i onih koji ih podržavaju; te novu hijerarhiju ili lanac karika do posrednika i lokalnih organizacija i pojedinki/pojedinaca koji postoje u klasičnoj ulozi kao periferne/periferni u odnosu na nov centar moći.

Zaključak: U potrazi za društvenom energijom i ublehom

U nedavnom tekstu koji mapira istoriju *Zamira* od transnacionalnog socijalnog pokreta i sistema oglasne table do NVO s nacionalnim sedištem i internet sub-provajdera,²² nastojao sam da napravim kontrast između tri generacije aktivistkinja i aktivista u i oko ovog naizgled 'virtuelnog civilnog društva': tehno-hipi, tehno-tehnokrat i nova haktivistička generacija. Tekst se zasnivao na intervjuima sa prve dve kategorije i bio je, po mom mišljenju, prilično tačna idealna tipizacija. Međutim, bilo je jasno da je moje nedovoljno poznavanje treće grupe, uokvireno mojim ograničenim poznavanjem kritičkog globalizacijskog pokreta, značilo da političke implikacije haktivizma nisu bile obrađene. I dalje treba mnogo toga da naučim, ili sam možda naprosto prestar i previše respektabilan. Međutim, možda je vredno pomena da su radikalizam i revolucionarni militantizam još jednom roba koja se prodaje, makar u Hrvatskoj, kad deo književne elite kupuje prevode Hardtove i Negrijeve *Imperije*,²³ žudno

* .....

22 Stubbs, P. (2005) „The *ZaMir* (for peace) Network: from transnational social movement to Croatian NGO“, u: Brooksbank Jones, A. i Cross, M. (ur.) *Internet Identities in Europe*, Sheffield: ESCUS, radovi s konferencije. Web: <http://www.shef.ac.uk/escus/papers/conferences/internetids.html>

23 Engleski tekst je Hardt, M. and Negri, A. (2000) *Empire* Cambridge: Harvard University press. Hrvatski prevod je Hardt, M. i Negri, A. (2003) *Imperij* Zagreb: Multimedijalni institut, Arkzin.

konzumira 'Hacker's Manifesto' McKenzieja Warka, bilo na engleskom²⁴ ili hrvatskom, i strpljivo stoji u redu pred net klubom MaMa (iliti multimedijalnim institutom koji finansira Soros) da bi ušla na najnoviji event, ili konsultuje njihove web stranice koje kombinuju Open Source izgradnju veština sa tekstovima teoretičarskih superstarova kakvi su Slavoj Žižek, Judith Butler, Hardt i Negri, Terry Eagleton, Noam Chomsky i, naravno, George Soros. Ovim pokretom se zbilja treba pozabaviti i ja treba još mnogo toga da naučim, ali ovaj diletantski pseudoradikalni konzumerizam životnog stila (nasuprot, pretpostavljam, reakcionarnom konzumerističkom životnom stilu) ne uliva mi mnogo nade. Počinje da izgleda kao bastard potekao iz spoja 'civilnog društva' i šezdesetosmaškog avangardnog intelektualnog militantizma.

Ne želim da završim u ciničnom ili negativnom tonu. Ja zbilja mislim da postoje drugi koncepti i teoretizacije koje nas vode dalje od ponešto ukaljanog koncepta civilnog društva. Jedna takva mogućnost je ideja Alfreda Hirschmana o 'socijalnoj energiji',²⁵ koju on koristi da mu pomogne da objasni kako, kad i zašto se grupe u materijalno lošem položaju kolektivno organizuju i 'završavaju stvari'. On predlaže tri ključne komponente socijalne energije 'prijateljstvo', 'ideali' i 'ideje'. Po mom mišljenju, ovaj koncept pomaže da se razume pomeranje u socijalnoj energiji u postjugoslovenskom prostoru od 'narodskih nacionalista' i manjih grupa 'elitističkih antinacionalista' ka obnovljenom razvoju zajednice koji potiče od samih njenih članica/članova i mobilizaciji koja međusobno približava manje neformalne grupe, neke starije reprezentacione/identitetske organizacije, i neformalne liderke/lidere zajednica. Ključno, oni elitisti/elitistkinje koji polažu pravo na 'autentično' civilno društvo, iako više nisu izvor pozitivne socijalne energije, i dalje odnose prevagu u javnoj sferi.

Na drugom mestu, jedna grupa akcionih istraživača/istraživačica, uključujući i mene samog, pokušala je da uđe u trag nečemu što je ličilo na pomeranje u smislu koncepta razvoja zajednice i mobilizacije, čija konceptualizacija

* .....

24 McKenzie Wark (bez datuma) A Hacker Manifesto version 4.0, web: http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors0/warktext.html

25 Hirschmann, A. (1984) *Getting Ahead Collectively: grassroots experiences in Latin America* New York: Pergamon Press

pozajmljuje nešto od Saula Alinskijja i, čak i više, od inspirativnih tekstova i rada Pauloa Freirea.²⁶ Ponešto racionalistička nit aktuelnog ponovnog naglašavanja razvoja zajednice oslanja se na misao Jurgena Habermasa o važnosti autentične participatorne 'javne sfere',²⁷ naročito u konceptualizaciji i mapiranju 'osnaženog participatornog upravljanja'²⁸ Archona Funga i Erika Olina Wrighta, čija su tri centralna principa: 1) fokus na specifične, opipljive probleme; 2) uključenost običnih ljudi koje ovi problemi pogađaju, kao i ljudi njima bliskih; 3) razvoj rešenja ovih problema kroz diskusiju.

Na kraju, u svemu ovome, da ne bismo završili idealističkim racionalizmom, postoji potreba za ironijom i mimikrijom.²⁹ Cela ta stvar sa 'civilnim društvom' treba da bude dekonstruisana pomalo komičnim tonom. To, po mom mišljenju, nigde nije urađeno bolje nego u tekstu 'Ubleha za idiote',³⁰ koga njegovi autori opisuju kao 'apsolutno nepotrebnii vodič za izgradnju civilnog društva i vođenje projekata za lokalno stanovništvo i internacionalce u BiH i šire'. Evo ultimativne ironične definicije 'civilnog društva':

* .....

- 26 Stubbs, P. (2006) 'Conceptualising Community Development and Mobilisation', u: MAP (ur.) *Community Development and Mobilisation in Croatia*, u pripremi. Ranija verzija ovog teksta, na engleskom i hrvatskom, može se pronaći na webu: www.map.hr. Klasični tekst Pauloa Freirea *Pedagogy of the Oppressed* preveden je na hrvatski, Freire, P. (2002) *Pedagogija obespravljenih*, Zagreb: Odraz.
- 27 Za Habermasa, javna sfera je 'sačinjena od privatnih lica koja su okupljena kao javnost i koja kod države artikulišu potrebe društva' Habermas, J. (1989, prvo nemačko izdanje 1962) *The Structural transformation of the Public Sphere* Cambridge: Polity press.
- 28 Vidi: Fung A. i Olin Wright, E. (ur.) (2003) *Deepening Democracy: institutional innovations in empowered participatory governance* London: Verso.
- 29 Pojam 'mimikrije' je ovde izveden iz Homi Bhabhine postkolonijalne teorije, pa je otud 'kolonijalna mimikrija želja za reformisanim prepoznatljivim Drugim, kao različitim subjektom koji je skoro isti, ali ne sasvim. Što će reći, diskurs mimikrije je konstruisan oko ambivalencije; da bi bila delotvorna, mimikrija stalno mora da proizvodi svoje skliznuće, svoju prekomernost, svoju razliku. ... Mimikrija je tako znak dvostruke artikulacije; jedna kompleksna strategija reforme, regulacije i discipline koja 'aproprijira' Drugog dok vizualizuje moć. Mimikrija je takode i znak neaproprijiranih, međutim, razlika ili neposlušnost koja koherentnom čini dominantnu stratešku funkciju kolonijalne moći, intenzivira prismostru i predstavlja imanentnu pretnju i 'normalizovanim' znanjima i disciplinarnim moćima.' Bhabha, H. (1994) *The Location of Culture* London: Routledge. Zahvalan sam Marielli Pandolfi što mi je nedavno skrenula pažnju na ovaj koncept.
- 30 Šavija-Valha, N. i Milanović-Blank R. (nema datuma) *Ubleha za idiote* u: Album web: http://www.album.co.ba/autori/zajednicki/nsv_i_rmb.htm. Zahvalan sam Elissi Helms što mi je poslala tekst.

Civilno društvo nije samo suprotno vojnom društvu, mada to mnogi misle. Nije, dakle, ni politika, ni socijala, ni ekonomija, a nije ni samo urbano; šta je – niko ne zna ali dobro zvuči; također jedna od RVR (v.). **RVR** riječ višeg registra. Kraj i početak za svaku RVR jest sama Ubleha (v.). **Ubleha**, autoreferencijalna, najviša kategorija civilnog društva (v.) i suvremene političke filozofije... Ubleha nije glupost, ona je ne-misao, ne-misliva.³¹

* .....

31 Koncept Ublehe, sasvim prikladno, nije prevodiv.